

הירקון. הסיפור שאינו נגמר

שפע המידע על הירקון עומד ביחס הפוך לכמויות המים הפוחתות, הזורמות בו. אך היום נראה שנושא המים וסכנת התייבשותו של הנהר, והנופים - הם לב העניין. איך הפך הירקון מנהר גועש ובעל נופים נדירים לנחל עלוב, וכיצד שוקמו חלק מנופיו לאחר שכל מקורותיו נלקחו ממנו?

שחזור טחנת הקמח אבו רבאח. צילום: יוני שילה

כתיבה: יוני שילה, מנהל פיתוח מחוז מרכז

הירקון, כפי שרובנו מכירים אותו היום, ידע בעבר ימים אחרים - טובים יותר. בתנ"ך היה הירקון אחד הגבולות של נחלת בני דן וימי הירקון עם הגבול מול יפו (יהושע י"ט, מ"ו). עד לשנות החמישים שפעו ממעיינותיו מים רבים, והזרימה של מים שפירים בנחל הייתה רבה וחזקה. בימי קדם, מימי הירקון הרבים והצמחייה העבותה שלאורכו שימשו מחסום טבעי. המעבר היבשתי היחיד האפשרי היה בקטע הצר שבין מגדל צדק למבצר אנטיפטריס - הוא מעבר אפק - ליד נביעות הירקון. זו הסיבה ש"דרך הים" הקדומה עברה ממזרח לנביעות אלה. מעיינות הירקון נובעים למרגלות תל אפק - מבצר אנטיפטריס, ורום פני הקרקע בתחילת הנחל הוא 17 מטר. אורך האפיק ממוצא הנחל ועד השפך לים בחופה של יתר מהאקוויפר (מאגר של מי תהום).

בין מוקדי היישוב המעטים והקטנים שהיו לאורך הירקון אפשר למצוא את: קלעת ראס אל עין הוא מבצר אנטיפטריס בתל אפק, הכפר מיר, בית הבטון - מבנה משאבות מים שנבנה כמבנה הראשון אתר "ירקונים" (מתיישבי פתח תקווה הראשונים בשנת 1880), טחנת הקמח אבו רבאח, הכפר פרוחיה (אתר טחנת החשמל) שבו פעלה טחנת הקמח, הכפר והתל ג'רישה (שבע טחנות, הר נפוליון) ותל קודדי, שנהרס עם הקמת תחנת החשמל רידינג בשפך הירקון. ראוי לציין שהיו נקודות רבות נוספות, רובן נהרסו ונעלמו תחת גלי הפיתוח ששטפו את האזור בסוף המאה ה-19 ועד ימינו אלה. בשנות החמישים הוקם מפעל המים ירקון נגב, ומרבית המים ממקורות הירקון נשאבו לצינורות. הפיתוח גרם לשינוי דרמטי במצבו של הירקון, שמנהר גועש עתיר מים הפך להיות נחל עלוב ולימים גדוש ביוב ופסולת.

ג'מוסים, ברווזי בר וצבאים
לפני 55 שנים ניתן היה לראות את הירקון בפראותו, ביצות וסבך של צמחייה צפופה שהשתרעה עד מאות מטרים מגדות הנהר, ג'ונגל בלתי עביר ובית גידול למינים רבים ונדירים (היום) של חי וצומח. הנופר הצהוב והנימפיאה הכחולה, הסוף וגומא הפפירוס, הקנה והערבה, האייליפטוס שהתאקלם זה עתה והפך להיות בן בית בירקון, עצי הצפצפה ושיחי ההרדוף, אלונים פזורים, שריד ליער השרון, השיוף ועוד רבים כיסו את מרחב הנחל בשפע מרתק של טבע עשיר. בעלי החיים הרבים ובייחוד העופות והיונקים הגדולים החיים היום בירקון הם

שריד חיזור וזעום לעולם החי שאפיין את הירקון. התאו (ג'מוס) שרביץ בביצות תל אפק, חזיר הבר, הצבאים, חתולי הביצות, עופות מים ובהם אנפות, אגמיות, ברווזי בר, חרטומנים ועוד. את מקומו של הטבע הפראי כבשה החקלאות, מטעים ופרדסים נטעו עד גדות הנחל, וכאשר נכלא זרם המים בקווי הצנרת הלך והשתנה נופו של הנחל לבלי שוב.

ניצול ופיתוח מי הירקון בעבר והיום

הקן לחקירת ארץ ישראל (P.E.F.) אשר פעלה במשלחת מחקר בשנים 1868-1871 ביצעה סקר מקיף על ארץ ישראל המערבית. מתוך מפת הסקר אנו למדים במדויק על הפריסה היישובית ודרכי המעבר החשובות בארץ ישראל בכלל, ולאורך הירקון בפרט. הקמתה של פתח תקווה בשנת 1878 עוררה פעילות רבה לאורך הירקון. תכניות שונות החלו להירקם לגבי הירקון כמקור למים להשקיה חקלאית ולגבי ניצול כוח הזרימה של מי הנהר.

בשנת 1904 ביקר בארץ המהנדס נחום וילבוש במגמה לחקור את נהרות הארץ. וילבוש הציע לרכוש את שלוש טחנות הקמח הממשלתיות מיר, פרוחיה (מקום טחנת החשמל היום) וג'רישה (שבע טחנות) שעמדו אז למכירה פומבית במחיר של 5,000 לירות תורכיות כל אחת, ולהפכן לתחנות חשמל. מאוחר יותר עלו תכניות נוספות לנצל את הנהר לייצור חשמל, הידועה שבהן תכניתו של רוטנברג, שהגה ותכנן תחנת חשמל בירקון ובנה אותה לבסוף בנהר הירדן בנהריים, ליד קיבוץ גשר. בעת החדשה עלו רעיונות רבים לניצולו של הנהר לתעבורה, לתיירות, ללימוד ספנות ולהפקת חשמל. בשנת 1928 הוקמה אגודת יורדי הים "זבולון" שבראשה עמד מהנדס התעופה מאיר גורביץ, אשר שמה לה למטרה להכשיר אנשי ספנות ודיג עבריים. תכנית להפעלת ספינות בנהר עלתה עם הקמת מדינת ישראל על ידי מע"צ במשרד העבודה.

התכנית הייתה להרחיב את הנהר עד 30 מטרים בקרקעית ולהעמיקו עד 2.5 מטרים במרכז האפיק, כך שיתאפשר להשיט בו ספינה בנפח של 300 טונות. תכנית נוספת שהשפיעה על המשך פיתוחו של הירקון היא "תכנית ג'דס". תכנית המתאר הראשונה של העיר תל אביב, שתוכננה בשנים 1927-1929 על ידי מתכנן הערים הסקוטי סר פטריק ג'דס ואפשרה לשמור את הקרקע עליה נבנה מאוחר יותר פארק יהושע, בסדר גודל של כ-6,000 דונם.

תכניות הפיתוח העיקריות היום לכל אורך הנחל נעשות על ידי רשות נחל הירקון ועל ידי רשות הטבע והגנים בשטח הגן הלאומי. גם גופים אחרים כמו רשות הניקוז ורשויות מקומיות כמו פתח תקווה והוד השרון מגבשות ומבצעות תכניות פיתוח לאורך הנחל. רשות נחל הירקון עיצבה וגיבשה תכנית אב רחבת היקף שעיקריה הם "שימור של השטח הפתוח לאורך הירקון ופיתוח חלקים ממנו לצורכי פנאי, נופש ותיירות". כמה מבין התכניות הרבות המתוכננות ומבוצעות מוצגות כאן:

- "גאולת הירקון" - תכנית שבמסגרתה מתוכנן לסחרר מים במעלה הנחל ממקורות הירקון ועד אבו רבאח.
- "אגנים ירוקים" - תכנית להזרמת מי קולחין מטוהרים ושילובם בנוף הנחל עם חידוש הצומח והחי.
- שיקום אקולוגי של הנחל הכולל טיפול מרוכז בצמחיית הנחל ובסביבותיו.
- שימורו, שחזורו והצגתו לקהל של מפעל המים המנדטורי שהזרים מים מהירקון לירושלים.
- תפעול אתר טחנת הקמח אבו רבאח.
- בניית דרכי אופניים ומערכות שבילים חדשים.
- השבת הדג "לָבָנון הירקון" לנחל - דג אנדמי לנחלי החוף בישראל, המצוי בסכנת כליה.
- עיצובה מחדש של בריכת הנופרים - גוף מים הנמצא בסמוך מאוד למעיינות הנובעים במתקן "מקורות".
- חידוש האגם בפארק אפק על בסיס

הירקון בטרם פיתוח. צילום: ארכיון קל"ל

רעם בירקון. 1924. צילום: ארכיון קל"ל

משפחת מטסון בשיט בירקון. 1930. צילום: ארכיון מטסון

שלוחת מקווה המים ההיסטורי של הנביעות, המהווה אטרקציה לקהל המבקרים, ועוד היד נטויה.

להחזיר עטרה ליושנה

הירקון נמצא תחת מערכת איזונים מתמדת של לחצי פיתוח אורבני. היותו שטח פתוח ללא בנייה מהווה אבן שואבת לסלילת תשתיות מכל הסוגים: כבישים, קווי מתח גבוה, מסילות ברזל ועוד. היות וחלקו העליון של הנחל (7 ק"מ ראשונים ממזרח) הוכרז כגן לאומי, מוטלת על רשות הטבע והגנים אחריות כבדה לטיפול נאות - לצדה של רשות נחל הירקון הממונה על הנחל כולו. מחובתנו "להחזיר עטרה ליושנה", כותב שמואל אביצור בספרו "הירקון", שיצא לאור בשנת 1957 בהוצאת הקיבוץ המאוחד. "הירקון צריך לתת את מרבית מימיו להשקאה, ועם זאת להישאר נהר, הנהר, ולו לאט, לאט מאוד, באפיקו הטבעי ולא להיעלם מסביבתו הטבעית ומעין שמים. אין עליו לזרום רק בדרך מחתרת" למרחקים, לשני 'הירקונים' שבנגב. יצורף, יובטח, גם השלישי, הבכור שמששת ימי בראשית. זה המשרך את דרכו הנפתלת בין הרים לים כמעט לכל רוחבה של מדינתנו על גבול השרון והשפלה". לו יהי.